

Interview

‘Die Van Heerikhuizen is wel een toffe gast!’: over tover, McDonalds en De belofte

Wieger Fransen
Universiteit van Amsterdam
wieger.fransen@student.uva.nl

Foto: Wieger Fransen

Bart van Heerikhuizen

- Geboren in 1948 te Heemstede
- Studeerde sociologie aan de Universiteit van Amsterdam
- Van 1972 tot 2013 verbonden aan de Universiteit van Amsterdam
- Een van de oprichters (1974) en redacteurs (tot 2002) van het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*
- In 1987 gepromoveerd op W.A. Bongers, de eerste hoogleraar in de sociologie in Nederland
- Samen met Nico Wilterdink e.a. (redactie): *Samenlevingen, inleiding in de sociologie*. Achtste editie uit 2017; een negende editie is in voorbereiding
- In 2021 gehuldigd als erelid van de Nederlandse Sociologische Vereniging NSV

Bart van Heerikhuizen, wie kent hem niet? Ik. Tenminste, ik heb nooit bij hem in de collegezaal gezeten. Dit in afwijking van een hele generatie sociologen die nu haar studie een vervolg probeert te geven. Maar 'kennen' heeft mede dankzij Bart een andere lading gekregen. Want ik ken hem dan wel niet persoonlijk, ik ken hem inmiddels wel van YouTube, want Bart was een pionier in het online zetten van colleges en voordrachten.

Ik werd gewezen op Barts bestaan toen ik – een bijna zestigjarige student sociologie met een verleden als klimaatonderzoeker – een presentatie aan het voorbereiden was over de voorspelbaarheid van sociologische processen. Als klimaatonderzoeker ben je gewend aan voorspellingen¹ voor het jaar 2100 en het was mij opgevallen dat de sociale wetenschappen nauwelijks betrokken zijn bij het opstellen van de onderliggende broeikasgasemissiescenario's. Die scenario's zijn op hun beurt immers ook gebaseerd op verwachte mondiale ontwikkelingen ten aanzien van zaken als *life styles*, maatschappelijke participatie en conflictniveaus, en niet alleen op ontwikkelingen ten aanzien van zaken als bevolkings- en economische groei. En dus verwachtte ik betrokkenheid vanuit de sociologie bij de totstandkoming van de IPCC-rapporten, maar die is er niet of nauwelijks. In mijn zoektocht naar de stand van zaken ten aanzien van 'predictive sociology' las ik een stuk van Bart over de voorspelbaarheid van sociale ontwikkelingen en dat gooide mijn presentatie in de war (Van Heerikhuizen 2000). Kortweg onderbouwde Bart in 'Weg van de toekomst' dat sociologische processen onvoorspelbaar zijn. Ik was wel benieuwd hoe ver hij daarin wilde gaan en vroeg hem wat hij nog aan zou durven qua voorspelbaarheid. Zijn er nou processen of trends die volgens hem wel enige dominantie hebben en, zo ja, kunnen we daar dan in voorspellende zin wat mee? Of moeten we als sociologen – al dan niet hoofdschuddend – aan de kant blijven staan terwijl bijvoorbeeld economen wel een grote bijdrage leveren aan genoemde scenario's?

En nu zit ik bij Bart thuis. Een week voordat hij te horen krijgt of een vijfde reeks chemokuren nog zinvol is. Ter voorbereiding voor het gesprek suggereerde hij mij twee van zijn onlinecolleges te volgen. Over de McDonaldisering van het onderwijs.² En over de duurzaamheid van het theoretisch pluralisme in de sociologie, door Bart geïllustreerd aan de hand van de onverenigbaarheid van Lego en Meccano.³ Kort voor het gesprek volgt er nog een derde suggestie: zijn voordracht voor de Universiteit van Nederland over de vraag of er ook een medicijn is tegen de angst voor de dood.⁴

Voordat ik naar Bart afreis volg ik nóg een college van hem.⁵ Hierin beveelt hij

¹ Bij gebruik van 'voorspellingen' word je in het klimaatonderzoek in de regel direct gecorrigeerd door collega-onderzoekers: 'projecties' of 'scenario's' is technisch correcter en de associatie met de kristallen ballen dient vermeden te worden.

² 'De McDonaldisering van de universiteit', lezing gehouden in de Oudemanhuispoort in de nacht van 19 op 20 januari 2011, te vinden via <https://www.youtube.com/watch?v=kPOkVZOlg7c&lc=UgyS1c2cJjZxNkQssd4AaABAq>.

³ College is te vinden via <https://www.youtube.com/watch?v=zGKlgZM62SI>. Zie ook Van Heerikhuizen (1997).

⁴ 'Bestaat er een medicijn tegen de angst voor de dood?', lezing gehouden voor de Universiteit van Nederland: <https://www.youtube.com/watch?v=72E-uufZMUy>.

⁵ Dit college is te vinden via <https://www.youtube.com/watch?v=c99YpgzRLoM&t=778s>.

De eenzaamheid van stervenden in onze tijd uit 1984 aan als introductie van het werk van Elias. In het werk wordt gesteld dat we in onze hoogmoderne samenleving niet weten hoe we moeten omgaan met mensen die aan de drempel van de dood staan. Als we weten dat iemand nog maar een paar weken te leven heeft, snijden we de banden door. We willen dan niets meer met die mensen te maken hebben. Aldus Elias toen. Het lijkt me een mooie binnenkomer.

Zijn reactie geeft meteen aan dat er in veertig jaar veel kan veranderen, want van het doorsnijden van banden heeft hij nog niks gemerkt. Over doodgaan wordt tegenwoordig immers veel opener en eerlijker gesproken. Bart contrasteert hierbij het omzichtig praten over kanker toen – ‘pssst, weet je het al? Tante Annie heeft K’ – met nu, waarbij hij refereert aan het programma *Over mijn lijk*: ‘Ben je net lekker aan het leven. Hoor je dat je dood gaat. Wat dan? Onze OML'ers laten het er niet bij zitten en halen álles uit het leven!’ Wat hem betreft mag het wel wat minder, waarna hij nog een vergelijking maakt door ouder onderzoek van Abram de Swaan (1979), waarbij artsen ook in totaal hopeloze situaties hoop bleven geven, te contrasteren met eigen ervaringen, waarbij hij te horen kreeg dat hij maximaal vijf maanden te leven had. Dan toch liever wat meer hoop en tover!⁶

Honderd jaar sociologie in Nederland

Is Nederland herkenbaar in het internationale sociologische landschap? Heeft de Nederlandse sociologie een herkenbare signatuur? En hoe goed doen wij het nou eigenlijk? Daar wil ik Bart wel over horen. Mij was het de afgelopen jaren studie⁷ opgevallen dat er nauwelijks Nederlandse namen werden genoemd als het over de grote theorieën ging. En ook had ik Bart horen zeggen dat 'scholen' zorgen voor een hoge wetenschappelijke output. Hoe zit dat dan in Nederland, want over bijvoorbeeld 'de Amsterdamse school' heb ik niemand gehoord. Hebben we in Nederland nog wel een school? Of kan er gesproken worden van een Nederlandse school?

Nederland is niet zo van 'de grote vlucht' aldus Bart, en hij haalt Tocqueville aan: ‘Democratische naties met een sterk gelijkheidsethos, daar zal een vak als filosofie niet zo bloeien, want dat vergt grote mannen met verreikende denkbeelden. En in democratische samenlevingen wordt al snel gezegd: doe maar gewoon, dan doe je al gek genoeg!’ ‘Misschien wat speculatief’, haast hij zich te zeggen, ‘maar feit blijft dat Harari niet zo snel aan Goudsblom zal refereren’. Goudsblom had het in dit kader over een doorkijkspiegel: wij zien de wereld wel, maar de wereld ziet ons niet.

Anderzijds is Nederland altijd sterk geweest in de meer descriptieve, empirische kant van de sociologie. Hij verwijst hierbij naar mensen als Bonger en Steinmetz

⁶ ‘Die Entzauberung der Welt’ is het proces van rationalisering waarbij gepoogd wordt om praktische problemen niet meer met magie maar met technologie op te lossen. Max Weber heeft het proces voor het eerst benoemd in zijn werk *Wissenschaft als Beruf* (1919).

⁷ Het curriculum sociologie aan de Universiteit van Amsterdam is sinds het studiejaar 2019-2020 volledig in het Engels, hetgeen deels de onzichtbaarheid van een persoon als Goudsblom kan verklaren, daar hij relatief weinig in het Engels geschreven heeft.

die hij beschouwt als grondleggers van de sociografische benadering waarbij wordt gekeken naar een specifiekere ontwikkeling binnen een bepaalde gemeenschap, bijvoorbeeld het voorkomen van criminaliteit in een plaats als Dordrecht of drankgebruik te Enschede. Ik moet meteen denken aan het werk van het Sociaal en Cultureel Planbureau en inderdaad heeft Bart daar een aantal van zijn studenten naar toe zien vertrekken.

Hij noemt nog een element dat hij als typisch ziet voor de wijze waarop sociologie in Nederland beoefend wordt. Of eigenlijk werd. Het comparatieve. En dat bestaat uit twee elementen: het wereldomspannende en het historische. Met het wereldomspannende doelt hij op de vroegere situatie waarbij je als sociologiestudent samen met studenten culturele antropologie het eerste jaar deed. Het zorgde ervoor dat je wat meer geneigd was over de grenzen van de westerse wereld heen te kijken. Dat culturele antropologie ook niet-westerse sociologie genoemd wordt, zegt genoeg. Hetzelfde geldt voor de historische blik die je werd bijgebracht. Die is wat meer gericht op het ontwaren van langetermijntrends. Dat comparatieve is de laatste decennia wat in de verdrukking gekomen. De nadruk lijkt nu meer te liggen op wat er 'nu hier' speelt, waarbij 'nu' kan worden opgerekt tot 'de laatste jaren' en 'hier' tot 'het Westen'. Hij ziet dit niet als vooruitgang.

75 jaar sociologie-onderwijs⁸

Toen ik mijn eerste stappen op het sociologische pad zette, belandde ik in een college van Herman van der Werfhorst. Ergens kwam ter sprake dat volgens een recente ranking de UvA met sociologie tot de mondiale top behoorde. Maar ook dat Leiden relatief hoog op dezelfde lijst stond en dat sociologie daar helemaal geen studierichting is. Ik moest denken aan dit raadsel toen ik Barts college uit 2011 over de verMcDonaldisering van het onderwijs volgde op YouTube.

Toen sprak Bart in het kader van een protestactie om twee uur 's nachts over de trend richting efficiëntie, berekenbaarheid, voorspelbaarheid en controleerbaarheid. Bart presenteerde de verMcDonaldisering als een niet te stuiten en in die zin autonoom proces dat op de keper beschouwd zowel door docenten als door studenten gewenst is. Hij hoopte dat studenten desondanks docenten niet te veel in een keurslijf zouden dwingen en vice versa. Het was een pleidooi voor het in ere houden van zowel de nukkkige, ongeMcDonaldiseerde *maverick* professor als van de chaotische, bevlogene slimmerik die zich niet zo netjes aan de deadline houdt. Daarnaast pleitte Bart voor McDonalds-vrije zones in het onderwijs, waarmee hij doelde op plekken buiten het systeem waarbij docenten en studenten met elkaar in contact zouden kunnen komen.

Bart is sinds 2013 weg bij de Universiteit van Amsterdam en dus kan hij minder goed beoordelen of de docent inderdaad is vervangen door een box met DVDs. Of

⁸ Sociologie bestaat zo'n driekwart eeuw als studierichting in Nederland.

dat er alleen nog maar meerkeuzetentamens zijn. En of de kwaliteit van de docent inmiddels slechts op basis van scores door studenten berekend wordt. Ik confronteer hem met mijn indruk dat studenten – als ze de keuze hebben – veelal liever thuis online de colleges volgen dan fysiek in de zaal. Hij is verrast en onderstreept het belang van fysiek onderwijs, van een docent die voor een klas staat vol studenten.⁹ Hij geeft er nog een sociologische draai aan: ‘Als meerdere mensen hun aandacht richten op hetzelfde punt, zorgt dat voor een cohesieve werking. Daar had Durkheim het al over en dat werkt nog steeds zo. Daarnaast kom je natuurlijk ook naar college om dat leuke meisje of die leuke jongen weer te zien’. Nee, Bart ziet fysiek college niet snel vervangen worden. Desondanks rept hij over de tendens dat colleges aantrekkelijker moeten worden gemaakt voor de studenten en dat daar binnen het docentencorps verschillend over gedacht wordt. Een collega meldde hem eens dat hij van twee studenten had opgevangen dat ze die Van Heerikhuizen wel een toffe gast vonden. Nou, dat moest je toch niet willen, was eigenlijk de boodschap, en daar is hij het mee eens. Ikzelf weet nog dat ik bij een vak telkens dacht dat ik in het theater beland was. Bart sluit daarbij aan door te zeggen dat hij over de tafels lopende docenten ook te ver vindt gaan. Het geeft wederom aan dat de tijden veranderd zijn en dat de dagen van de maverick professor wellicht geteld zijn. ‘Geef hem de *benefit of the doubt!*’, probeert hij nog.

Bart lijkt ten aanzien van zijn oordeel over de huidige ontwikkelingen in het onderwijs wat zoekende en dat is in lijn met reacties van collega's toen hij startte met zijn online colleges: ‘je bent tegen het vervangen van fysieke colleges door online, maar tegelijkertijd loop je enorm voorop met het online lesgeven’. Meer online is toch minder interactie tussen docenten en studenten, hou ik hem voor. Hij reageert hierop door zijn Coolblue-model te presenteren: door de webshops – het online lesgeven – hebben de medewerkers van Coolblue – de docenten – in de fysieke vestigingen – de universiteiten – alle tijd om binnenlopende klanten – de studenten – te helpen.

Vijftig jaar sociologie in Bart

We ontkomen er niet aan. Het zijn roerige tijden. Sinds Bart in 2014 de diagnose alvleesklierkanker kreeg, veranderde niet alleen zijn wereld, maar ook dé wereld: Brexit, Trump, corona, Oekraïne. Hij is blij dat hij het allemaal meemaakt en memoreert dat hij, voordat hij zijn studie aanving, in 1966 nog meeliep in een mars van Den Helder naar Amsterdam tegen de ABC-wapens (atoom, biologisch, chemisch). Het riep bij hem de vraag op waarom mensen elkaar dood zouden willen maken en leidde indirect tot zijn keuze voor de toen nog als nieuw gepresenteerde studie

⁹ In een laatste contact vertrouwt hij me toe dat hij van zijn opvolger heeft vernomen dat er bij de laatste colleges in de plaats van de verwachte honderd personen, maar net meer dan tien personen in de zaal bleken te zitten.

sociologie. Dan zou je immers de grote structuren gaan zien en de dingen beter gaan begrijpen. Zo werd het ook letterlijk voorgesteld in 'The promise', het eerste hoofdstuk uit *The sociological imagination* van C. Wright Mills uit 1959. En dat begrip – voor de wereld, voor elkaar, voor hoe samenlevingen functioneren – zou er dan wellicht voor kunnen zorgen dat mensen elkaar niet meer de kop in slaan, dat er binnen Europa meer eenheid zou ontstaan in plaats van minder. Door de situatie in Oekraïne moet hij ook denken aan de studie *Gevestigden en buitenstaanders* van Elias (2005 [1976]), waarin de geschiedenis van de mensheid feitelijk wordt beschreven als strijd tussen gevestigden en buitenstaanders: bewoners van een bestaande wijk voelden zich superieur aan de bewoners van een nieuwbouwwijk, puur omdat zij 'er al waren'. Een interessant inzicht, maar interessanter is de vraag wat er met dit inzicht gedaan is. Deze vraag ontlokt aan Bart de opmerking dat hij voor niks sociologie heeft gestudeerd, verwijzend naar de situatie in Oekraïne. Als ik dit als kop zet boven mijn concept, dan is dat een mooie aanleiding voor een vervolgesprek, want die kop wil hij er niet boven.

Het punt dat hij nog wil maken is dat sociologische kennis niet alleen hem verder heeft gebracht, maar ook de maatschappij als geheel. Mills schreef al dat je 'personal troubles' kan inkaderen in 'public issues'. Wat je als persoon overkomt, kan vaak verklaard worden uit maatschappelijke veranderingen die plaatsvinden. Je bent onderdeel van grotere structurele en culturele veranderingen die zich uitstrekken over meerdere decennia. Dat zijn grotere krachten en dat inzicht helpt je zaken als een scheiding en werkeloosheid niet alleen op jezelf te betrekken. Al is het maar omdat je je tegen de grotere krachten niet kan verzetten. Daarnaast is er volgens Bart sprake van een sociologisering van de maatschappij: de samenleving is zich meer bewust van zichzelf. In ieder individueel brein zit meer sociologie dan tijdens de Romantiek. Je zou kunnen zeggen dat de sociologisering van de samenleving een volgende stap is in het civilisatieproces.

De toekomst

Ik kwam met Bart in aanraking doordat ik wilde weten in welke mate sociologische processen volgens hem te voorspellen zijn. Die voorspelbaarheid is volgens hem beperkt, maar zou niet moeten leiden tot een 'hoofdschuddend aan de kant blijven staan', want dat is weinig vruchtbaar. Heel goed uitzoeken welke sociale krachten ons hebben gebracht op het punt waar we ons thans bevinden, is al beter. Voorspellingen van het voorwaardelijke type – *als dit dan dat* – zijn ook niet nutteloos. Dat was zijn antwoord begin 2022. Nu, aan het eind van dit interview wil hij zich nog wel aan een voorspelling wagen: hij denkt dat de vooruitgang in de sociologische

theorievorming de komende decennia met name zal komen vanuit de hoek van de netwerktheorieën. Hij refereert aan een college waarbij Elias zijn studenten zei dat hij interdependentienetwerken op de kaart had gezet en dat het aan zijn opvolgers in de zaal was daar werk van te maken. In zekere zin heeft Bourdieu daar werk van gemaakt en zeker Granovetter en de rekenkracht van computers zou voor een volgende stap kunnen zorgen.

Ik wil afsluiten met datgene waarmee we allemaal afsluiten en vraag hem waarom hij mij zijn college over de dood wilde laten volgen. Het brengt hem bij Durkheim, een van zijn favoriete sociologen. Want al is Bart niet zozeer bang voor het stervensproces, het idee dat hij daarna niet meer zal weten dat hij er ooit was, beangstigt hem zeer. En dat al vanaf jonge leeftijd. Nee, op de dood is hij erg tegen: 'een erg slecht idee!' Maar Durkheim stelde dat je, wanneer je deel uitmaakt van een groter geheel, je dat grotere geheel ook bent. En je opgenomen te weten in een groter verband dat er al was voordat jij bestond en dat nog zal bestaan als je er niet meer bent, dat vindt hij erg troostrijk. In zijn college over de dood laat Bart opnames zien van enorme zwermen spreeuwen die een choreografie lijken te volgen terwijl ze zich met duizenden boven een plas voortbewegen in grillige patronen waarbij geen enkele spreeuw in botsing lijkt te komen met een andere. En als alle spreeuwen zijn vervangen door nieuwe, zal de choreografie vergelijkbaar zijn. En dan trekt hij een parallel met de zwermen fietsers in Amsterdam, die zich ook in grillige patronen lijken voort te bewegen en maar niet botsen. Die zwermen fietsers waren er al toen je er zelf nog niet was en als je er zelf niet meer bent, zullen ze nog steeds hetzelfde ballet uitvoeren. Ik zal er nooit meer hoofdschuddend naar kunnen kijken.

Literatuur

Elias, Norbert (1984) *De eenzaamheid van stervenden*. Amsterdam: Meulenhof.

Elias, Norbert (2005 [1976]) *Gevestigden en buitenstaanders. Spanningen en machtsverhoudingen tussen twee arbeidersbuurten*. Amsterdam: Boom.

Heerikhuizen, Bart van (1997) Lego past niet op Meccano. Dertig jaar sociologisch theorieënpluralisme. In: Bart van Heerikhuizen, Erik Fiechter en Dieteke van der Ree (red.) *Tegenvoeters. Een vriendenboek voor Piet Nijhoff*. Amsterdam: Het Spinhuis, 173-186.

Heerikhuizen, Bart van (2000) Weg van de toekomst. Over het voorspellen in de sociologie. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 27: 411-424.

Mills, Charles Wright (1959) *The sociological imagination*. New York: Oxford University Press.

Swaan, A. de, R. van Gelderen en V. Kense (1979) *Het spreekuur als opgave. Sociologie van de psychotherapie 2*. Amsterdam: Het Spectrum.

Over de auteur

Wieger Fransen is student sociologie aan de Universiteit van Amsterdam, met een bijzondere interesse in de mechanismes achter grootschalige maatschappelijke verandering, een interesse die is te herleiden tot zijn werk als klimaatonderzoeker in het verleden.